

נספח – פרשנותו של ר' חיים מבריסק

עיקרי שיטתו של ר' חיים מבריסק בפרשנות סוגייתנו כבר הוצגו לעיל בגוף המאמר. אולם, על מנת להיפגש באופן מלא עם יופייה ועומקה של פרשנותו, החלטנו להרחיב מעט את הדיון בדבריו בנספח. כבר כאן יש לציין כי בנוגע לנושא בו אנו מצויים, לא ניתן להפריד בין המתודה הפרשנית של ר' חיים ובין תוכן דבריו. המבט ה"כימאיי" על הסוגייה ומרכיביה ניכר בהחלט, ונראה שאף משפיע על ההיגיון הפנימי המנחה את שיטתו. על כן, המלצתנו לקורא היא להתבונן בדבריו של ר' חיים באופן של אחדות תוכן וצורה.

את הדרך לפרשנותו של ר' חיים לסוגיה ניתן לפלס דרך נקודה מעוררת מחשבה הכמוסה בלשונו של הרמב"ם בהלכה. הרמב"ם הדגיש, כאמור, כי הקרקע שנמכרה לנכרי וחזרה ונקנתה ע"י ישראל "אינה ככיבוש יחיד" ויש לראותה "כאילו לא נמכרה לנכרי מעולם". הדברים בוודאי אינם חד משמעיים, אך לו נכרה אוזן בעדינות ללשונו של הרמב"ם נוכל לשמוע כי מחשבה מסוימת "רבצה" על הרמב"ם בעת שעסק בכתיבת ההלכה, וכלפיה היה צריך לכוון את דבריו.

הקשר שבין בעלותו של הנכרי על הקרקע ובין קדושתה של הארץ מבצבץ ועולה מבין מילותיו של הרמב"ם, אף שפסק כרבה כי אין בקניינו של הנכרי כדי להשפיע על תחום זה. ייתכן כמובן כי תכליתה של לשונו של הרמב"ם היא להוציא מעמדתו של החולק, רבי אלעזר. אמנם, בכל זאת, עם ההכרה בכך שההלכה נפסקה דווקא כרבה, קשה להתעלם מן הרושם כי אף בתשתית חשיבתו של רבה, לדעת הרמב"ם, מצויה התובנה האינטואיטיבית בדבר הקשר שבין הבעלות הישראלית ובין הקדושה. רוצה לומר, אם אכן ניתן היה להתבונן בשדה כמי שנמכרה לנכרי – היה בכך כדי להפקיע את קדושת הארץ מכאן ולהבא. אלא שסיבה כלשהי, שאיננה שייכת לניתוקה של הקדושה מעולמות הבעלות, היא שגרמה לרבה לפסוק כפי שפסק.

נראה כי ר' חיים הרגיש במרכזיותה של מחשבה זו, בדבר הקשר שבין הקניין והבעלות, ואף ניתן לומר כי היא המסד עליו בנויה תפיסתו בנוגע לענייננו. אכן, כחלק מהקושיות שהקשה על עמדתו של הרמב"ם, מקום מרכזי תפסה שאלת הסברה:

וגם עיקר טעמו של הרמב"ם קשה להבין, דמאי שייכות הוא קנין נכרי לאשוויי להקרקע חו"ל, והרי לא מצינו רק דשל נכרי פטור, אבל הא מהיכי תיתי לן דשל נכרי חו"ל, וכי יש קרא דשל נכרי חו"ל (חידושי ר' חיים הלוי הלכות תרומות א' י').

נצטרך, כמובן, לשוב ולהסביר מדוע סבר הרמב"ם כי קניינו של הנכרי שייך להפקעת קדושתה של הארץ והגדרת מעמדה כחו"ל. לעת עתה, די לנו בהבנה כי זוהי הנחת יסוד ממנה יצא ר' חיים אל דרכו בביאור פסיקתו של הרמב"ם. שוב, אין הכוונה לכך שפסיקתו של הרמב"ם הלכה למעשה היא שקניינו של הנכרי יפקיע את הארץ מקדושתה, אלא כי המחשבה על התלות שבין קדושת הארץ ובין הימצאותה של הארץ בבעלות ישראל היא אפשרות העולה באופן טבעי ואף אינטואיטיבי מתוך המציאות כפי שתפס אותה הנשר הגדול.¹

¹ על מנת להבהיר נקודה זו באופן ברור יותר, ניתן להתבונן בהקשר הרחב בו מונחת פרשנותו של ר' חיים מבריסק לסוגייתנו. למעשה, ניגש ר' חיים לבאר את פסיקתו של הרמב"ם מתוך הצגת מחלוקתם של הראב"ד והרמב"ם בהלכה המקבילה לענייננו המצויה בהלכות ביכורים. כך כתב שם הרמב"ם: "המוכר שדה לעכו"ם וחזר ולקחה ממנו הרי זה מביא ממנה בכורים מן התורה, שאינה נפקת מן המצוה בקנין העכו"ם כמו שבארנו" (הלכות בכורים ב', טו'). פסיקתו של הרמב"ם, אם כן, מקבילה לפסיקתו בהלכות תרומות. אמנם, בהלכות ביכורים מצאנו גם השגה פרי עטו של הראב"ד: "א"א אף על פי שבכרו ברשות העכו"ם" (השגות הראב"ד הלכות בכורים ב', טו'). פשרה של השגת הראב"ד אינו ברור דיו, שכן מלשונו של הרמב"ם לא עולה מסקנה הלכתית חד משמעית בנוגע לחיובם של פירות שבכרו ברשות הנכרי בביכורים. הרי"י קורקוס על אתר וכן הכסף משנה צייטט אותו הבינו כי אכן לדעת הרמב"ם פירות שביכרו ברשות הנכרי אינם חייבים בביכורים, ועל כך חלק הראב"ד. הרדב"ז על אתר, לעומתם, סבר כי הרמב"ם הסכים לדעתו של הראב"ד בנקודה זו. ר' חיים בחידושיו להלכות תרומות תמך אף הוא בדעתו של הרדב"ז, וזאת בעקבות הלכה יא' בהלכות תרומות אותה ציטטנו לעיל – ממנה עולה כי אף הפירות שגדלו ברשות הנכרי וחזרו לרשות ישראל יתחייבו במעשרות לדעת הרמב"ם. אמנם ר' חיים הציע הסבר שונה להשגתו של הראב"ד, הסבר המעמיד אותה על מחלוקת עקרונית בדבר שייכותו של קניינו של הנכרי לקדושתה של הארץ: "אלא ד"ל עוד בביאור ההשגה, דהיא על מה שכתב הרמב"ם לפי שאינה נפקת מן המצוה בקנין הנכרי, דמבואר בזה דאם אך היה הדין דיש קנין לנכרי בארץ ישראל עצם הקרקע היתה נפקת מקדושתה, אף לאחר שחזר ישראל ולקחה הימנו... ועל זה הוא שהשיג דלענין הפקעת הקרקע גופה מן המצוה שתהא ככיבוש יחיד ואין זה שייך כלל לענין קנין נכרי, ולא נאמר קנין נכרי אלא לענין תרומות ומעשרות..." (חידושי ר' חיים הלוי הלכות תרומות א', י'). מחלוקתם של הראב"ד והרמב"ם, אם כן, היא מחלוקת עקרונית

כעת, מצוידים בתובנה זו, נוכל לפתוח ולעיין בדבריו של ר' חיים מבריסק. על מנת לבאר את דברי הרמב"ם, תחילה היה על ר' חיים לשוב אל מחלוקת האמוראים שבגמרא. אף הוא התקשה בהגדרת העמדות החולקות והיחסים שביניהן², ובשל כך ביאר את המחלוקת באופן יצירתי ומעורר מחשבה:

ונראה לומר, דהנה בסוגיא דגיטין דף מ"ז אמר רבה אף על פי שאין קנין לנכרי בארץ ישראל להפקיע מידי מעשר שנאמר כי לי הארץ לי קדושת הארץ אבל יש קנין לנכרי בארץ ישראל לחפור בה בורות שיחין ומערות, פי' דרבה סובר דהא דאין קנין לנכרי בארץ ישראל הוא רק לענין קדושת הארץ והפקעת המצות, אבל לענין ממונא יש קנין לנכרי בארץ ישראל, ור"א אומר אף על פי שיש קנין לנכרי בארץ ישראל להפקיע מיד מעשר שנאמר דגנך ולא דגן נכרי אבל אין קנין לנכרי בארץ ישראל לחפור בה בורות שיחין ומערות וכו', ולכאורה נראה דר"א סובר להיפוך, דלענין קדושת הארץ יש קנין לנכרי, ולענין ממונא אין קנין, אבל קשה לומר כן, שיהא קנין ממונא בארץ ישראל חמור מהפקעת קדושתה, אלא ודאי נראה דכך היא פלוגתתם, דרבה סובר דהקרא דכי לי הארץ אתי לאורווי לן דאין קנין לנכרי בארץ ישראל להפקיע קדושתה בין לענין גוף הקרקע ובין לענין הפירות, ולענין ממונא יש קנין לנכרי אף לענין גוף הקרקע כמו לחפור בה בורות, ור"א פליג וסובר דלענין גוף הקרקע אין לנכרי בה קנין אף לענין ממונא וכמו לחפור בה בורות, ומכל שכן לענין הפקעת קדושה מגוף הקרקע, ולענין פירות יש לנכרי בה קנין אפילו להפקעת קדושתה, וע"כ שפיר ממועט מקרא דגנך, ופלוגתת רבה ור"א היא בהא, דרבה מחלק בין קדושה לממונא, וגוף ופירות שוין הן, ור"א מחלק בין גוף לפירות, וקדושה וממונא שוין הן (חידושי ר' חיים הלוי הלכות תרומות א', י').

אליבא דר' חיים, האמוראים אכן נחלקו בנוגע למעמדה ההלכתי של ארץ ישראל כאשר מצויה היא בבעלותו של נכרי. לדעת רבה, לימד הפסוק "כי לי הארץ" כי אין תוקף לקניינו של הנכרי כדי להפקיע את קדושת הארץ. רבי אלעזר חלק על לימוד זה וסבר כי קניינו של הנכרי הוא קניין אף לענין קדושת הארץ.³ כמו כן, אף בנוגע לקניינו הממוני של הנכרי חלקו רבה ורבי אלעזר, כאשר הראשון צידד בתוקף קניינו הממוני-אנושי בקרקע הארץ, והאחרון שלל זאת. לדעתו של ר' חיים, החידוש בעזרתו ניתן יהיה להבין את עמדתו של רבי אלעזר טמון בחלוקה יסודית שבין קניינה של הקרקע עצמה לקניינה של הקרקע לענין הפירות שיגדלו בה. אמנם, יש לשים לב כי אין הכוונה לחלוקה השגורה שבין "פירות" ובין "קרקע", אלא לשני נידונים משפטיים שונים המצויים בשדה עצמה. על חלקת האדמה ניתן להתבונן כאובייקט קנייני מלא ועצמאי העומד בפני עצמו – "קרקע", וניתן לראותה כאובייקט "שימושי" – נכס המוגדר לפי

ביחס למבנה המערכת ההלכתית בה אנו עוסקים. כפי שכתבנו בגוף המאמר, דעתו של הרמב"ם כי קניין הנכרי שייך לקדושתה של הארץ עצמה, ועל כן רק משום שאין לו לנכרי קניין – קדושתה של הארץ לא תפקע מכאן ולהבא. הראב"ד, לעומתו, סבור היה כי קדושתה של הקרקע עצמה, המתבטאת במעמדה בעתיד לאחר חזרתה לידי ישראל, כלל איננה מושפעת משאלת קניינו של הנכרי, ואין לדון בה בכלל במושגים אלו. מילותיו הקצרות של הראב"ד בהלכות ביכורים מבקשות לצמצם את משמעותה של הקביעה כי אין בקניינו של הנכרי להפקיע ממצות, ולהעמידה כלפי הפירות בלבד, ולא כלפי קדושתה של הארץ בעתיד. ניתן היה לתפוס מחלוקת זאת כמחלוקת פרשנית בדבר משמעותה של סוגיית הגמרא גרידא, אך נראה כי ר' חיים מבריסק ראה אותה כמחלוקת עקרונית הקשורה למערכת ההלכתית ה"מופעת" כאן הלכה למעשה, אף שאין בנמצא נפקא מינה מעשית (להרחבה נוספת בדעת הראב"ד ניתן לעיין בהמשך דבריו של ר' חיים על הלכה זו, החל מהמילים "ובדעת הראב"ד..."). מכאן ברור כי כאשר ר' חיים ניגש לפרש את עמדתו של הרמב"ם דייקא, הנחת היסוד שליוותה אותו הייתה הקשר המושגי שבין בעלותו של הנכרי על הקרקע ובין קדושתה של הארץ, וזאת אף כאשר נפסקה ההלכה כרבה. המדקדק ישים לב כי אף כאשר התקשה בסברה הקושרת בין השניים, לא הופנתה קושייתו כלפי רבי אלעזר, כפי שניסחנו אותה במאמר, אלא כקושייה על המערכת ההלכתית שהנחתה את הרמב"ם בפסיקתו.

² אמנם מעניין לראות כי קושייתו היסודית של ר' חיים על עמדתו של רבי אלעזר שונה במעט מקושייתו שלנו. בעוד אנו (בעקבות דבריו של החזון איש שהוזכרו במאמר, ראה הערה 31) ניסינו להצביע על סתירה פנימית בתוך עמדתו המורכבת של רבי אלעזר, ר' חיים הניח את הדגש בקושייתו על עליונותו לכאורה של המישור הממוני על פני מישור הקדושה במה שקשור לקניינו של הנכרי, כפי שמשמע מעמדתו של רבי אלעזר: כיצד ייתכן כי כאשר דנים במישור האנושי – אין ביכולתו של הנכרי לקנות קניין בארץ ישראל, ואילו כאשר דנים במישור הקדושה – יש ביכולתו לעשות זאת? האם ניתן להעלות על הדעת "שיהא קנין ממונא בארץ ישראל חמור מהפקעת קדושתה"?

³ כבר בשלב זה נוכל לשים לב לכך שלא נצרך היה רבי אלעזר לדרשה כדי לטעון כי קניינו של הנכרי הוא קניין אף לענין קדושה, לדעת ר' חיים. רבה הוא שדרש את אי תוקפו של קניין הנכרי לענין קדושה מן הפסוק. רבי אלעזר אך שלל דרשה זו, ולא הרגיש צורך להוכיח זאת באמצעות דרשה נגדית, שכן המדקדק היטב בדבריו של ר' חיים ימצא כי הדרשה "דגנך" מבוססת על תובנה זו של רבי אלעזר, ולא מנמקת אותה, כפי שגם נרחיב בהמשך (ראה בסמוך להערה 9 בנספח). נראה, כי האינטואיציה הפשוטה מלמדת שאין לחלק בין קניין רגיל לבין "קניין לענין קדושה", ואכן, מהיכן למדנו (מלבד דרשתו של רבה) כי יש לחלק בין מישורים שונים אלו של קניין? יתירה מזאת, נראה כי הדברים תואמים את הנחת היסוד עליה הצבענו לעיל, כי ישנו קשר אינטואיטיבי בין מכירת הקרקע לנכרי ובין הפקעת קדושתה.

⁴ ר' חיים דוגל אף הוא, בדומה לרש"י שהובא לעיל, בהבנת דברי רבה כמציניים דיכטומיה בין הקודש והחול בתוך הדיסציפלינה המשפטית-כלכלית. נראה כי כוונתו למחשבה מעין המחשבה שהוצעה בהערה 8 במאמר בנוגע לעמדתו של רש"י – כפל של מערכות משפטיות דרכן יש להסתכל על אירוע זה של מכירת השדה לנכרי. בכל אופן, הוא מבין את המילים "אין קניין" כמציניות תוכן בעולם המשפטי – כלכלי, כפי שהסברנו לעיל כאשר עסקנו בדברי רש"י (וראה הערה 10 במאמר).

ההקשר החקלאי שלו בלבד, "שדה"⁵. את הללו יש לראות כשני נידונים שונים ביחס לשאלת תוקף קניינו הממוני של הנכרי וממילא גם ביחס לשאלת קניינו של הנכרי לעניין הפקעת הקדושה. בעוד בעולמו של רבה לא נמצא הבדל הלכתי או משפטי בין השניים, בעיניו של רבי אלעזר מתוח קו מפריד בין דינה של הקרקע עצמה ובין דינה של הארץ כאשר גידוליה ופירותיה הם העומדים במוקד הדיון.

חלוקה זו איננה פשוטה כלל ועיקר, כמובן. נראה כי ר' חיים חידש אותה במטרה להציע הסבר המניח את הדעת למחלוקתם של האמוראים. לדבריו, רבי אלעזר סבור כי יש ביכולתו של הנכרי לקנות את הקרקע באופן כזה שהתבואה והפירות שיגדלו בארץ שייכים יהיו לו אף שהם מתוצרת הארץ, אך בנוגע לגוף הקרקע מוצאים אנו מניעה הפוגמת בקניינו המוחלט של הנכרי. כאמור, אליבא דרבי אלעזר, קניינו של הנכרי בארץ ישראל בעל משמעות הוא אף בכל הנוגע לקדושה. בשל כך, כלפי ההיבט המעשי-שימושי של הקרקע יכול קניינו של הנכרי אף קניין לעניין קדושתה של השדה, אך כלפי הארץ עצמה לא יחול קניינו בצורה גמורה, וודאי לא תיחשב כרכושו של הנכרי לעניין קדושה.

באופן זה, הקושי האימנטי שבדבריו של רבי אלעזר, עליו הצבענו לעיל, יגיע לידי פתרון. הקביעה בדבר ההפקעה בידי מעשר בה צידד רבי אלעזר עסקה בהשלכה המעשית-שימושית המתבטאת בפירות ונבעה מכך שהנכרי אכן יכול לקנות את הקרקע לעניין זה בקניין גמור, ואילו הפסיקה בדבר שלילת קניינו של הנכרי בארץ ישראל לחפור בורות שיחין ומערות מוסבת הייתה כלפי גוף הקרקע כאובייקט עצמאי. אכן, אם כרוכה היא הקדושה בבעלות, לא יעלה על הדעת כי הארץ תופקע מקדושתה בד בבד עם הקביעה כי היא איננה נקנית באופן מלא לנכרי. אך, קדושתם של הפירות אכן עשויה לפקוע, שכן דווקא בנוגע לקרקע כאשר היא מתייחסת אליהם הסכימה דעתו של רבי אלעזר עם עמדתו של רבה והעניקה משקל לקניינו הממוני של הנכרי.

עמדותיהם של האמוראים, אם כך, נערכו האחת אל מול השנייה סביב שתי שאלות הלכתיות הקשורות בארץ ישראל: חיובם של פירות שגדלו בשדה נכרי במעשרות, ותוקפו המשפטי של קניין קרקע על ידו.⁶ אמנם, ההגדרות והדינים היסודיים שהובילו את האמוראים לפסיקתם, ושגם בהם ניטשה מחלוקת, רחבים יותר מן ההקשרים הספציפיים הללו. אף שבסוגייתנו שימש הדיון בדבר תוקפו של קניין הנכרי לקדושה לבירור חיובם במעשר של הפירות שגדלו בשדה הנכרי בלבד, לאמיתו של דבר, משמעותו ההלכתית עשויה להתפשט אף לתחומים נוספים, דוגמת מעמדה ההלכתי וקדושתה של הארץ עצמה. ר' חיים עצמו הדגיש זאת בדבריו:⁷

דכיון דאפילו לר"א אין להנכרי קנין גמור וחלוט המועיל לענין גוף הקרקע, וכדחזינו דאינו יכול לחפור בה בורות, ע"כ ממילא דלא מועיל קנין כי האי להפקיע קדושת הארץ, דלהפקיע עיקר הקרקע מקדושתה הרי פשיטא דבעינן לזה קנין גמור המועיל גם לענין גוף הקרקע, וכיון דזה ליתא אף לר"א ע"כ ממילא דהארץ נשארת בקדושתה, אבל אה"נ דאם אך היה קנין הנכרי בארץ ישראל קנין גמור וחלוט, היה מועיל זאת גם להפקיע את הארץ גם מעיקר קדושתה, ולאשווייה כח"ל, ורק דקושטא דמילתא דבזה לכו"ע אין קנין לנכרי בארץ ישראל וכמו שנתבאר (חידושי ר' חיים הלוי הלכות תרומות א', י').

הגדרת קניינו של הנכרי בארץ ישראל כקניין חסר אף במישור הממוני-אנושי, מתפקדת כחסם חיצוני להפקעת קדושתה של הארץ בעקבות קניינו של הנכרי. מושכל ראשון הוא, לדידו של ר' חיים, כי לא תופקע הקרקע משם ארץ ישראל שעליה בעקבות הגעתה לידיו של הנכרי, אם קניינו של האחרון איננו מוחלט וגמור מבחינה כלכלית. אמנם, אין בכך כדי לומר דבר על הקביעה העקרונית כי לו הייתה הקרקע ברשותו של הנכרי באופן גמור ומוחלט – אכן הייתה מופקעת ממנה "עיקר קדושתה". העיקרון היסודי בו צידד רבי אלעזר, ועליו היה חלוק עם רבה, העיקרון הרואה בקניינו של הנכרי בארץ ישראל מעשה בעל משמעות משפטית אף לעניין קדושה, נשאר עומד בעינו, וההשלכה

⁵ שוב יש להדגיש, אין כוונתנו לקניין של פירות השדה, של התוצרים שיצאו ממנה בלבד, אלא לקניין של הקרקע עצמה, כאשר הקטגוריה באמצעותה היא מוגדרת היא הקטגוריה השימושית-תפקודית. רעיון זה אכן אינו פשוט כלל ועיקר, והוא נובע מן הקשיים שבסוגיה, ומחוסר הבהירות סביב ההגבלה על הפירות בורות, שיחין ומערות. בהערה 21 ראינו כי החזון איש אף הוא התקשה בהגדרתו המשפטית המדויקת של קניין הנכרי, וניסח אותו כקניין הגוף שיש בו הגבלה מוגדרת או תנאי: "וע"כ דמכירה חשיב קנין הגוף רק שאינו רשאי לחפור בורות" (חזון איש שבניית סימן א', ס"ק ב'). ר' חיים מבקש לנסח קניין זה בצורה קטגורית יותר, וזאת בין היתר בשל החשיבות של הגדרה זו להמשך דבריו.

⁶ מדוע צירפה הגמרא את שני הדיונים הללו יחדיו? שאלה זו, לעת עתה, נותרת בסימן שאלה.

⁷ למעשה בעזרת דבריו אלו תירץ ר' חיים את הקושיה מראיית הגמרא על עמדתו של הרמב"ם – הקושייה המופיעה בהערה 33 במאמר.

המיידיית שלו עשויה הייתה להיות שלילת קדושתה הייחודית של הארץ כתוצאה מבעלותו של הנכרי, אלא שמקרה הוא ובעלות זו איננה מן האפשר, מסיבות אחרות.

אם כן, משמעותו של קניין הנכרי לקדושה כלפי חלקת האדמה כאשר נבחנת היא כ"קרקע" ולא כ"שדה" הייתה הסרת שם ארץ ישראל מחלקה זו – "ולאשויה כחול"ל", שינוי סטטוס שלא תהיה אפשרות, כמובן, להחזירו אחורה אם לא ב"כיבוש רבים". אך, כיוון שקניין זה כלל איננו אפשרי, לעולם יתחשב קרקע זו "קרקע ארץ ישראל". ממילא, כעת יש לבחון את השלכותיו של קניין זה כלפי רכיב ה"שדה" שבאדמה, כלפיו לא חלה המניעה החיצונית האמורה, השלכות שעל פי רבי אלעזר, תלויות בדרשת הפסוק "דגנך – ולא דגן עכו"ם"⁸.

בנקודה זו חשוב לשים לב, על פי דברינו, למקום המדויק אותו תפסה הדרשה "דגנך – ולא דגן עכו"ם" בקריאתו של ר' חיים את הסוגייה. שכן, על פי הנאמר דרשה זו אינה מהווה נימוק לתוקפו של קניין הנכרי אף בנוגע להפקעת הקדושה, אלא מקור לדין שיחול על הפירות כקומה נוספת לאחר הקביעה כי שייכים הם לנכרי באופן מלא. כיוון שקנה הנכרי את רכיב הפירות שבקרקע אף במה שנוגע למצוות – נחשבים הם הפירות "דגן עכו"ם", ורק לאור זאת יכלה הדרשה לבוא וללמד כי פטורים הם ממעשרות.⁹ אמנם, אל לנו לטעות ולייחס לר' חיים קריאה של דרשתו של רבי אלעזר "דגנך – ולא דגן עכו"ם" כמוסבת על דין ממערכת דיני המעשרות, ולא כדרשה שעניינה הפקעת קדושתה של הארץ. עוד קודם לפסקה שצוטטה לעיל, התלבט ראש ישיבת וולוז'ין בנוגע לאופייה של הדרשה וכתב:

האומנם דהא נראה ודאי, דיסוד הך דינא דדגנך ולא דגן נכרי הוא מדין הפקעה שמפקיע את הקרקע ממצותה בתרומות ומעשרות, ואית בזה דין הפקעת קדושה, וכדחזינן מהא דתנן בדמאי פ"ו החוכר שדה מן הנכרי מעשר ונותן לו ר"י אומר אף המקבל וכו' ומבואר בב"מ דף ק"א [ע"א] דהוא משום דאין קנין לנכרי בארץ ישראל, הרי דלמ"ד יש קנין לנכרי בארץ ישראל פטורין הפירות מתרומות ומעשרות, משום הקנין שיש להנכרי בהקרקע, אף בהפירות עצמן הן של ישראל, ואם נימא דהך דגנך נכרי הוא רק דין דשל נכרי פטור, א"כ הא צריך להיות תלוי רק בהפירות עצמן אם הם של נכרי או של ישראל, ומאי שייכות הוא הקרקע בזה, אלא ודאי דעיקר הך פטורא דדגן נכרי הוא מדין הפקעת קדושה שחייל על הקרקע, ועל כן כל שהקרקע היא של נכרי מופקעים פירותיה מחיובא דתרומות ומעשרות. ולפ"ז הרי שפיר שייך הך דינא דקנין נכרי להפקיע את הקרקע גם מקדושתה כולה ולאשויה כחול"ל, כיון דיש דין הפקעת קדושה בקנינו. אכן מדצריכינן לקראי דדגנך

⁸ ואכן כך כתב ר' חיים: "ומעתה הרי נחא גם הא דצריכינן לקראי דדגנך ואדמתך למעוטי של נכרי מתרומות ומעשרות, ותיפוק לן דהא אינן נוהגות אלא בארץ, דכיון דלכו"ע לא מועיל הקנין נכרי להפקיע עיקר דין ארץ ישראל מינה ולמיחשבה כחול"ל, ורק להפקיע מינה קדושתה לענין תרומות ומעשרות ובכורים וכדומה, ע"כ ממילא דהוי דין פטור בפני עצמו, וגם דין הפקעת קדושה שיש בזה הוא ע"י הגזירת הכתוב דשל נכרי פטור, וצריך קראי לזה" (חידושי ר' חיים הלוי, תרומות א' י').

⁹ ראיה לקריאה זו בדברי ר' חיים ניתן למצוא בראשית ביאורו להלכה זו, כאשר הוא דן במחלוקתם של הראב"ד והרמב"ם בחלכות בכורים: "ועל זה הוא שהשיג דלענין הפקעת הקרקע נופה מן המצות שתהא כביבוש יחיד ואין זה שייך כלל לענין קנין נכרי, ולא נאמר קנין נכרי אלא לענין תרומות ומעשרות דאיכא מיעוטה דדגנך ולא דגן נכרי, וכן לענין בכורים דאיכא מיעוטה דאדמתך ולא אדמת נכרי בב"ב דף פ"א [ע"א], והדין בהו דשל נכרי פטור, וע"כ תלוי זאת בדין אם יש קנין לנכרי בארץ ישראל, דאם יש קנין מקרי של נכרי ופטורין מהנך מיעוטי, ואם אין קנין דינא כשל ישראל וחייבין בכל מן התורה" (חידושי ר' חיים הלוי הלכות תרומות א' י'). אמנם דבריו אלו נכתבו כלפי עמדתו של הראב"ד ולא כלפי הרמב"ם בטקסט ובלשונו המדויקת המשקפת מרכיבים שונים המצויים בו, אך לאחר מכן ממראה אל בניית המערכת ההלכתית וזאת ישראל להפקעת קדושתה מכאן ולהבא, אך כלפי הבנת הדרשה "דגנך – ולא דגן עכו"ם" לא ניטשה מחלוקת בין הראשונים. אם כן, אין סיבה להניח כי האופן בו נלמדה הדרשה השתנה בדברי ר' חיים בין הסבר עמדתו של הרמב"ם להסבר עמדתו של הראב"ד. כפי שכתבנו, אף מהמשך דבריו של ר' חיים משמע כך.

¹⁰ נראה כי כאן הוא המקום להעיר הערה קצרה על המתודה הפרשנית של ר' חיים מבריסק כפי שהיא מתבטאת בסוגייתנו, על העושר שבה והמורכבויות הנלוות לה. שאיפתו של ר' חיים לבנות מערכת סגורה של דינים – "מכניזם הלכתי" – שתסביר כיצד פועלת ההלכה בסוגייה זו, מאפשרת בידוד של עקרונות ומושגים שונים המרכיבים את סוגייתנו, והתבוננות מעמיקה ומוגדרת היטב עליהם, מחד. מאידך, מי שישווה את המבנה השלם אותו שרטט ר' חיים אל לשונה של הגמרא עצמה, עשוי לחוש באי הלימה מסוימת. נראה לכאורה כי דרכו של ר' חיים בסוגייה מתחילה מדקדוק בטקסט ובלשונו המדויקת המשקפת מרכיבים שונים המצויים בו, אך לאחר מכן ממראה אל בניית המערכת ההלכתית וזאת באופן שניתן לכנותו "במקביל" למיקומן ולתפקידן של התנועות השונות בסוגייה כפי שהן משתקפות בטקסט עצמו. כך למשל בנוגע לדרשה "דגנך – ולא דגן עכו"ם" אותה הבין ר' חיים, כאמור, כדין שאינו יכול להופיע אלא כ"קומה נוספת" על גבי הקביעה כי יש לו לנכרי קניין בארץ ישראל אף לענין קדושה. בגמרא, באופן פשוט, נראה מקומה של הדרשה שונה לגמרי – כנימוק לקביעה זו ולא כרעיון המתאפשר כתוצאה ממנה. יתירה מזאת, מבחינה טקסטואלית, פרשנותו של ר' חיים לדרשה "דגנך" תוליד להבנה כי משמעותה הפשוטה של קביעתו של רבי אלעזר "יש קנין לנכרי" הייתה כי קניינו של הנכרי הוא בעל משמעות הלכתית שתפטור את פירות השדה ממעשרות וזאת כתוצאה מן הדרשה "דגנך – ולא דגן עכו"ם". כלומר, האמירה העקרונית כי קניינו של הנכרי הוא קניין אף "לענין קדושה" אינו מופיע במפורש במשפט, אלא מצוי בצורה נסתרת ברקע הקודם לו. לו היינו מפרשים את הקביעה "יש קנין לנכרי" כקביעה עקרונית על קניינו של הנכרי לענין קדושה, שוב לא היה ברור מדוע נדרשת הדרשה "דגנך", ומחו המושא אליו היא מכוונת ואותו היא מעוניינת ללמד. כך תהיה פרשנות המילולית של דברי רבי אלעזר, ובהקבלה – אף פרשנותם של דברי רבה. ברם, מן הצד השני, הסברנו לעיל כי ר' חיים ראה במחלוקת העקרונית בנוגע לקניין הנכרי "לענין קדושה" אבן יסוד במחלוקת האמוראים, ומלשונו נשמע כי הדברים עולים באופן ישיר מלשונו של הגמרא עצמה. אם כן, ניתן לראות כיצד הדקדוק בלשונה של הגמרא הביא את ר' חיים לבניית מערכת הלכתית מופשטת ומסועפת, אך קריאתה חזרה של זו בטקסט התלמודי עצמו נתקלת בקשיים בלתי מבוטלים.

ואדמתך למעוטי של נכרי, חזינן דכל הך הפקעת קדושה הוא רק משום דינא דדגנך ולא דגן נכרי ואדמתך ולא אדמת נכרי, דהוא זה דין המסויים בתרומות ומעשרות ובכורים וכדומה, אבל לא דין הפקעת עיקר קדושת ארץ ישראל שבה, וקשה על הרמב"ם שפסק דהא דהארץ נשאת בקדושתה ואינה חשובה ככיבוש יחיד כשחזר ישראל ולקחה ממנו הוא רק משום דאין קנין לנכרי בארץ ישראל והא היכן מצינו דשל נכרי הוי חו"ל, וגם דקשה מהסוגיא דגיטין שהבאנו, וצ"ע (חידושי ר' חיים הלוי תרומות א', י').

אם כן, נראה כי ר' חיים לא השתכנע בהצגת הדרשה ככזאת המכוונת כלפי הדגן והתבואה בלבד. להיפך, המשמעות אותה ייחס לה היא בנוגע לקדושתה של הארץ ממש. היותה של הארץ בבעלותו של הנכרי נתפסת כעובדה המשפיעה על מעמדה ה"קדושת" של הארץ עצמה. זאת, על אף הלשון "דגנך" המכוונת לכאורה אל הדגן ולא אל הקרקע, ועל אף כי משמעותו של הדין הנלמד מן הדרשה מצומצמת בהיקפה משאלת קדושתה של הארץ במובנה המלא – "דהוא זה דין המסויים בתרומות ומעשרות ובכורים וכדומה, אבל לא דין הפקעת עיקר קדושת ארץ ישראל שבה". החלוקה שבין שאלת עיקר קדושת הארץ – הסרת "שם ארץ ישראל" מן הקרקע הקנויה לנכרי – ובין מעמדה של הקדושה לעניין המעשרות מקבילה לחלוקה אותה שרטט ר' חיים הלוי בין קניין הקרקע לעניין גופה ובין קניינה לעניין הפירות. אמנם, שתיהן מצויות תחת אותה הקטגוריה ההלכתית – הפקעת קדושתה של הארץ. אף שהראשונה עולה באופן אינטואיטיבי מקניינו של הנכרי והשנייה נלמדת מדרשת הפסוק, שתיהן מובנות כחלק מרצף אחד העוסק בקדושת הקרקע ובאפשרות הפקעתה.¹¹

העולה מדברינו הוא כי מגמתו של ר' חיים בהצגת הדיכוטומיה שבין ההיבטים השונים שבקרקע לא הייתה הצגה של דיכוטומיה בין דינים הלקוחים משדות סמנטיים שונים האחד מן השני. לא ביקש הוא להעמיד את דברי רבי אלעזר כמי שמצביעים על הלכה השונה באופן מהותי מן ההלכה שנדונה בדבריו של רבה. השניות באמצעות זיקק ר' חיים את עמדתו של רבי אלעזר נעוצה הייתה במישור הקנייני האנושי – את הרכיב השימושי שבקרקע יכול הנכרי לקנות באופן גמור, ואילו את הרכיב ה"עצמאי", הנוגע לתוואי השטח, לא. יש לה לשניות זאת מהלכים המשפיעים על שאלת הקדושה, אך הורתה ולידה איננה שם. הן קניינו של הנכרי לעניין הקדושה והן הפקעת קדושת הקרקע עצמה כתוצאה מכך עשויות היו לחול על שני מושאי הדיון הללו, אלמלא לא היו מעורבים בדיונו מרכיבים נוספים. שוב ניכרת הנחת היסוד המוליכה את ר' חיים: הקניין משפיע על הקדושה, או לכל הפחות, צפוי להשפיע עליה. נקודת המבט הקניינית היא העוגן עליו מושתתת עמדתו ההלכתית של רבי אלעזר.

בעזרת פרשנות זו לגמרא ביאר ר' חיים את לשונו של הרמב"ם בהלכה:

ולדין דק"ל כרבה דגם לענין הפקעת הפירות ג"כ אין קנין לנכרי בארץ ישראל, וחד דינא להו להפירות ועצם הארץ, דכל לענין הפקעת קדושה אין קנין לנכרי בארץ ישראל מקרא דכי לי הארץ, ע"כ זהו דכילינהו הרמב"ם ביחד הפקעת עצם קדושת הארץ והפקעת הפירות מתרומות ומעשרות, ותלינהו בדינא דאין קנין לנכרי בארץ ישראל, כיון דזהו עיקר הטעם בשניהם, וכמו שנתבאר (חידושי ר' חיים הלוי הלכות תרומות א', י').

אם כן, אף שגם לדעתו של רבי אלעזר, אם יחזור וייקח ישראל את השדה מיזו של הנכרי – תתחייב השדה במעשרות, ניסח הרמב"ם את פסיקתו באופן בו מובן יהיה הדבר כי פסק את ההלכה במחלוקת העקרונית על תוקפו של קניין הנכרי לענייני קדושה כרבה. כפי שראינו, המחלוקת הנקודתית בדבר דינם של הפירות הלכה למעשה היוותה אך ורק את קצה הקרחון של מחלוקת מהותית רחבה יותר, וזאת אף אם בהקשרים אחרים לא תתבטא מחלוקת זאת הלכה למעשה, כתוצאה מ"צירוף מקרים הלכתי" אחר. מסיבה זו חשוב היה לו לרמב"ם להנכיח את הכרעתו העקרונית

¹¹ תובנה זו על דין "דגנך" כדין המוסב כלפי הקרקע, אף שהאופן שבא הוא בא לידי ביטוי הלכתי הוא כלפי הפירות, מצוי גם בחידושי ר' חיים מבריסק להלכות ביכורים ב', טו' (על אותה הסוגייה): "ולפי זה נמצא דהך דינא דדגנך ולא דגן נכרי, לא רק פטור בעלמא דדגן נכרי פטור, דא"כ הרי היה צריך להיות תלוי רק בעצם הפירות אם הם של נכרי או של ישראל, ולא היה שייך כלל להקרקע, כיון דהוי דין רק בהפירות, אלא ודאי דהוי דין הפקעה, שהקרקע מפקיעה את הפירות מתרומות ומעשרות, וע"כ תלוי זאת בהקרקע אם היא של נכרי או של ישראל" (חידושי ר' חיים הלוי הלכות ביכורים ב', טו').

כרבה, ע"י צירוף הדיון על הקרקע (הלכה י') ועל הפירות (הלכות יא'-יב') יחדיו תחת הכלל העקרוני בדבר קניינו של הנכרי בארץ ישראל, אף כי בנוגע להלכה הראשונה לא חלקו האמוראים למעשה.

אמנם, כפי שראינו לאורך הדיון, אבן הפינה בתפיסתו של הרמב"ם, הרואה בבעלותו של הנכרי על קרקע ארץ ישראל סיבה אפשרית, מבחינה מושגית, להפקעת קדושתה של הארץ, חיה ונוכחת אף בהכרעתו של הרמב"ם הלכה למעשה כשיטתו של רבה. שוב ושוב נגלית לה תובנה זו לאורך הדרך: מאחורי לשונו המדוקדקת של הרמב"ם, ומאחורי פיתולי ניתוחיו של ר' חיים לדעתם של האמוראים ולדעתו של הרמב"ם עצמו. בשל כך נוכל אף להוסיף ולומר כי כיוון שנפסקה ההלכה כי קניינו של הנכרי הוא קניין מלא וגמור בכל הקשור למשמעות החולית של הקניין, מוכרח היה הרמב"ם לבאר כי ארץ ישראל לא תופקע מקדושתה מכאן ולהבא עם קניינו של הנכרי, בשל המגבלה החלה על קניינו בתחום הקדושה. רוצה לומר, להבנתו של הרמב"ם, שווה הייתה דעתם של רבה ורבי אלעזר בנוגע לקשר ההדוק ואף התלות שבין קדושת הארץ ובין הבעלות הישראלית עליה.